

ગ્રામ પંચાયત વિકાસ આયોજન (જી.પી.ડી.પી.)

પ્રક્રિયા અને પત્રક
(મુસદ્દો)

UNNATI
Organisation for Development Education

ગ્રામ પંચાયત વિકાસ આયોજન પ્રક્રિયા

GPDP ની પૂર્વભૂમિકા

ભારતીય બંધારણના આર્ટિકલ 243(જી) મુજબ પંચાયતોએ પોતાના ક્ષેત્રનાં આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની સ્થાપના માટે કાર્યયોજના તૈયાર કરવાની હોય છે. સ્થાનિક સરકાર તરીકે પંચાયત પોતાના નાગરિકોને પાયાની સેવાઓ અને નબળા અને વંચિત સમુદાયની નિઃસહાયતા દૂર કરવા જવાબદાર છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને જો ગામમાં વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ અને જરૂરીયાતો અંગે આયોજન બને અને તેનો અસરકારક અમલ થાય. ગ્રામ પંચાયત સ્તરનું આયોજન નાગરિકોની જરૂરિયાતો, પ્રાથમિકતાઓને આનુસંગિક, ઉપલબ્ધ સંસાધનો (યોજનાઓ અને કાર્યક્રમો)ને અનુરૂપ હોવું પણ જરૂરી છે.

આયોજન બનાવવાની પ્રક્રિયા વિવિધ સમુદાયો અને હિતધારકો સાથેના સમાવેશ સંપર્ક, સંવાદથી થવી જોઈએ. સહભાગી પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરી આયોજન કરવાથી સ્થાનિક નાગરિકો પોતાના પ્રશ્નોનાં વિશ્લેષણ ને આધારે તેના નિરાકરણ માટે યોગ્ય વિકલ્પો પસંદ કરી, સમયસારણી સાથે આયોજન કરે તે જરૂરી છે.

ગ્રામ પંચાયતનાં વિકાસનું આયોજન માત્ર નાણાંપંચ અથવા સીધી મળનાર ભંડોળ માટે જ ન હોય પરંતુ ગામનાં આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની પ્રવૃત્તિઓને સાંકળી લેતી સર્વે જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈ બનાવવામાં આવે. નાણાંપંચ ઉપરાંત, સરકારના વિવિધ વિભાગના વિકાસ કાર્યક્રમો અને વિભાગીય યોજનાઓને પણ આયોજનમાં સમાવવી જોઈએ જેથી બહુહેતુક, સર્વાંગી અને સંકલીત આયોજન તૈયાર થઈ શકે.

સામાન્ય રીતે ગામનાં વિકાસનાં આયોજનો અને પ્રવૃત્તિઓ વીશે તાલુકા, જિલ્લા, રાજ્ય અને કેન્દ્ર સ્તરેથી વિચારણા કરવામાં આવતી હતી પણ છેલ્લા દાયકાઓમાં પંચાયતો પોતાની જરૂરિયાત મુજબ વિકાસ આયોજન તૈયાર કરે તે માટે વિવિધ પ્રયાસો કરાવવામાં આવ્યા છે. વિભાગીય યોજનાઓનાં આયોજનમાં પણ જે-તે પંચાયતો પોતાના સ્તરે આયોજન કરે તે પર ભાર મુકવામાં આવે છે.

આ પ્રકારે પંચાયતો દ્વારા સમયાંતરે આયોજન અને અમલ કરે તો આવે તો નીચે મુજબનાં બદલાવ થઈ શકે.

1. ગ્રામ પંચાયતો સ્થાનિક સરકાર તરીકે સ્થાપિત થઈ શકે.
2. સ્થાનિક નાગરિકોની જરૂરિયાતો અને પ્રાથમિકતાઓને આયોજનમાં સામેલ કરી શકે.
3. ગામની જરૂરિયાત મુજબ વિવિધ યોજના અને કાર્યક્રમોનું એકત્રીકરણ અને સંકલન થઈ શકે.

4. સ્થાનિક નાગરિકો પોતાની સમસ્યાઓ વીશે વિશ્લેષણ નિર્ણય અને આયોજન કરવા માટે સક્ષમ બને.
5. ગામનાં ગરીબ, વંચિત અને અંત્યોદય પરિવારોનાં વિકાસનાં મુદ્દાઓને આયોજનમાં પ્રાથમિકતા મળે.
6. ગામનાં સર્વ પ્રકારના સમુદાયોનીવિવિધ જરૂરિયાતોને આવરી લેવાની તક મળે.
7. ગ્રામ પંચાયત એક જવાબદાર શાસન એકમ તરીકે પ્રસ્થાપિત થાય જે નાગરિકોને જવાબદેહ હોય.

ગામની સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ આયોજનની પૂર્વ તૈયારીરૂપે ગામની સમસ્યાઓની શરૂઆતની અસરો અને મૂળમાં રહેલા કારણોને અનુરૂપ વિવિધ સમુદાયો સાથે બેઠક કરી વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ. જો જૂથ ગ્રામ પંચાયત હોય તો પંચાયત હેઠળ આવતા વિવિધ ગામ અને પેટાપરા સ્તરે આયોજન પ્રક્રિયા કરી જૂથ પંચાયત સ્તરનું સંકલીત આયોજન બનાવવું જરૂરી છે, આ જ પ્રક્રિયા એક જ પંચાયતના વિવિધ વોર્ડ સ્તરે પણ કરી શકાય.

ગ્રામ પંચાયત વિકાસ આયોજન ફેસીલીટેટરની ભૂમિકા

ગ્રામ પંચાયતોમાં જીપીડીપી તૈયાર કરવા 4 થી 5 દિવસ માટે પંચાયતને સહયોગ આપવા તાલુકા સ્તરે 15 થી 20 રીસોર્સ પર્સનની જોગવાઈ કરવી. દરેક પંચાયતને આવા 1 થી 2 રીસોર્સ પર્સનને 4 થી 5 દિવસ ગ્રામ પંચાયત સાથે રહી મિશન અંત્યોદયના માપદંડો મુજબ આંકલન કરવું. આ આંકલનને આધારે પંચાયતમાં જરૂરી સુવીધાઓ, કાર્યો તારવવા. આ અહેવાલને આધારે ગામના વિવિધ ફળીયા અને પરાઓમાં જઈ વિવિધ જૂથો સાથે સંપર્ક, ચર્ચા અને રીસોર્સ મેપીંગ કરવું. આ પ્રક્રિયા જે તે ફળીયા અને પરાની વિવિધ સેક્ટરની જરૂરીયાતો તારવવામાં મદદરૂપ થશે. આના કાર્યા મુસદ્દાને લઈ ગ્રામસભા મોબીલાઈઝ કરવામાં પંચાયતને મદદરૂપ થવું. સાર્વજનિક રૂપે ગ્રામસભામાં ચર્ચા કર્યા બાદ 5 થી 7 વર્ષનું લાંબાગાળાનું પ્લાન તૈયાર કરવું. આ લાંબાગાળાના આયોજનના અધારે ગામની પ્રાથમિકતા અને ઉપલબ્ધ સંસાધનોને ધ્યાનમાં લઈ વાર્ષિક કાર્ય યોજના તૈયાર કરવી. ઉપરાંત તૈયાર થયેલ જી.પી.ડી.પી.ને પ્લાન પ્લસ ઉપર અપલોડ કરવો.

1. ગ્રામ પંચાયત વિકાસ આયોજનની પૂર્વતૈયારી

સહભાગી આયોજન પ્રક્રિયા માટે પંચાયત સ્તરે ફેસીલીટેશન કરનાર જૂથની રચના કરવી જરૂરી છે, કેમકે ગ્રામસભાના સમગ્ર સભ્યો આઠ થી દસ દિવસ સુધી ભેગા મળે, ચર્ચા કરે અને નિર્ણય કરે એ વ્યવહારીક રીતે શક્ય નથી. તેથી આવું જૂથ આયોજન કરવાની પ્રક્રિયા માટે જરૂરી સહાયક બને છે. ફેસીલીટેશન કરનાર જૂથમાં ગામની વસ્તી મુજબ સભ્ય સંખ્યા નક્કી કરી શકાય, મહિલાઓ, અનુસૂચિત જાતિ, જનજાતિ અને અન્ય વંચિત સમુદાયના પ્રતિનિધીઓને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં

સમાવેશ કરવો, જેથી પ્રક્રિયા સહભાગી અને સમાવેશી બની શકે. આ જૂથમાં નીચે મુજબના સભ્યો રાખી શકાય:

1. સરપંચ
2. તલાટી
3. સામાજિક ન્યાય સમિતિના પ્રતિનિધિ
4. ચૂંટાયેલા વોર્ડ સભ્યોના પ્રતિનિધિ
5. વિવિધ સમિતિઓના પ્રતિનિધિઓ (શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ, સંજીવની સમિતિ, તકેદારી સમિતિ, પાણી સમિતિ, જંગલ વિકાસ સમિતિ, આપત્તિ નિવારણ સમિતિ, પેસા અંતર્ગત સમિતિ, સસ્તા અનાજની દુકાનની સમિતિ વગેરે)
6. ગામનાં સક્રિય આગેવાન (મહિલા અથવા પુરુષ)
7. ગામમાં કાર્યરત સ્વૈચ્છિત સંસ્થાના કાર્યકર

આ વિવિધ પ્રકારના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા 15 થી 20 વ્યક્તિઓનું જૂથ બનાવી 6 થી 8 દિવસનો સમય ફાળવી આયોજન પ્રક્રિયા શરૂ કરવી જોઈએ. ફેસિલીટેશન જૂથની પ્રારંભિક બેઠક કરવી, જેમાં આયોજનના વિવિધ પાસાંઓ, માર્ગદર્શિકાઓ, આયોજન પદ્ધતિ, સાધનો વગેરે અંગે ચર્ચા કરી સમયસારણી નક્કી કરવી. ગામના વિકાસના આયોજનમાં વિવિધ હિતધારકો અને લક્ષિતજૂથો સાથે કરવાના આંકલન અને સંવાદની પદ્ધતિ, પ્રક્રિયા અને પત્રકો તૈયાર કરી સમજવા. ગામનાં વિવિધ પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનું જે તે હિતધારકોની સાથે મળીને આંકલન અને વિશ્લેષણ કરવું, જે તે સમસ્યાના ઉકેલ માટેના વિવિધ વિકલ્પો ચર્ચા કરી નક્કી કરવા. આ પ્રક્રિયા બાદ તૈયાર થયેલ કાચા આયોજનનો સંકલિત મુસદ્દો તૈયાર કરવો. આ મુસદ્દાને આયોજન ફેસિલીટેશન જૂથની બેઠકમાં રજૂ કરી વિવિધ પાસાંઓની છણાવટ કરી અંતિત કરવો. આ અંતિત મુસદ્દાને ગ્રામસભા બોલાવી તેમાં રજૂ કરવો. જે-તે હિતધારક અને લક્ષિત જૂથોના સૂચન અને સલાહ લઈ આ આયોજન દસ્તાવેજને ગ્રામસભામાં મંજૂર કરવો. આયોજન પ્રક્રિયાના મુખ્ય પગલાં નીચે મુજબ છે:

1. ગામની સ્થિતિનું આંકલન અને સમસ્યાઓની તારવણી
2. સમસ્યાઓ સંદર્ભે જે તે હિતસમૂહ દ્વારા સંભવિત ઉકેલના વિકલ્પો તારવવા
3. કાર્ય યોજનાના મુદ્દાઓ તારવવા અને પ્રાથમિકતાના ધોરણે પસંદ કરવા
4. આ કાર્ય યોજનાના અમલ માટે વિવિધ નાણાંકીય સંસાધનો અને યોજનાઓ તારવવી
5. સમગ્ર પંચાયત સ્તરના વિકાસ આયોજનનો મુસદ્દો તૈયાર કરવો

આયોજન પ્રક્રિયામાં વિવિધ પ્રકારની સમસ્યાઓ અને વિકાસલક્ષી જરૂરીયાતો માટે લાંબા ગાળાનું (અંદાજે પાંચથી સાત વર્ષ) આયોજન કરવું. જેના આધારે જરૂરીયાતની પ્રાથમિકતા, સંસાધનોની ઉપલબ્ધતા અને ગામની કાર્યદક્ષતાને આધારે વાર્ષિક કાર્ય યોજના (એક્શન પ્લાન) તૈયાર કરી શકાય.

અહીં આ પ્રકારના પાંચ વર્ષના આયોજનની પ્રક્રિયા અને પત્રક સૂચવવામાં આવ્યું છે. જેનો જે તે ગામની જરૂરીયાત અને પ્રાથમિકતા મુજબ ફેરફાર કરી ઉપયોગ કરી શકાય.

ગ્રામ પંચાયત વિકાસ આયોજન (જી.પી.ડી.પી.)નું પત્રક અને પ્રક્રિયા:

1. ગામ વિશે:

આયોજન દસ્તાવેજની શરૂઆતમાં જે તે ગ્રામ પંચાયત વિશે 10 લીટીમાં લખાણ કરવું જેમાં ગ્રામ પંચાયતની પ્રાથમિક માહિતી કુલ પરિવારો, જનસંખ્યા, સમુદાયો, ગામની મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ, સમસ્યાઓ, ખૂબીઓ વગેરે વિવરીત કરવું. ગામ પરિચયમાં પશુપાલન, ખેતી, રોજગાર વગેરેને પણ સામેલ કરી શકાય. ઉપરાંત કુદરતી સંસાધનો વીશે, મુખ્ય આપદાઓ એ તેના ઇતિહાસ વીશે પણ ઉમેરવું. અહીં નીચે મુજબ મુખ્યત્વે પાંચ પ્રકારની માહિતી મુકી શકાય.

પંચાયતની સામાન્ય માહિતી:

પ્રકાર	વિગત
ગ્રામ પંચાયતનું નામ	
જુથ પંચાયત હોય તો અન્ય ગામોનાં નામ	
સમરસ છે કે ચૂંટણી થઈ હતી	
ચૂંટણી થઈ હોય તો વર્ષ	
સરપંચનું નામ અને ફોન નંબર	
ઉપ-સરપંચનું નામ અને ફોન નંબર	
તલાટીનું નામ અને ફોન નંબર	

પંચાયતના સભ્યોની માહિતી:

વોર્ડ નંબર	વોર્ડમાં આવરી લીધેલ વિસ્તાર અથવા ફળીયું	વોર્ડ પ્રતિનિધિનું નામ અને ફોન નંબર	પંચાયત સ્તરે સમિતિના સભ્ય હોય તો તેની વિગત
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			

વસ્તી વિષયક માહિતી:

પ્રકાર	કુલ વસ્તી	પુરુષ	મહિલા	કુલ કુટુંબ	બીપીએલ 0 થી 16	બીપીએલ 17 થી 20
અનુસૂચિત જાતિ						
અનુસૂચિત જનજાતિ						
શૈક્ષણિક અને સામાજિક પછાત (એસસીબીસી)						
જનરલ						

અન્ય માહિતી:

પ્રકાર	પુરુષ	મહિલા	કુલ
બાળકો 0 થી 6 વર્ષ			
સ્ત્રી - પુરુષ પ્રમાણ			
સાક્ષરતા			

ફળિયાવાર કુટુંબોની માહિતી:

ફળિયા અથવા જાતિ	કુટુંબોની સંખ્યા	મુખ્ય વ્યવસાય	મકાનનો પ્રકાર			ખેડૂતનો પ્રકાર				
			ઝૂંપડાં	નળીયા-પતરાં	ઘાબાવાળા	સિમાંત	નાના	મોટા	જમીન વિહોણાં	ભાગીયા
અનુસૂચિત જાતિ										
અનુસૂચિત જનજાતિ										
શૈક્ષણિક અને સામાજિક પછાત (એસસીબીસી)										
જનરલ										

જમીન અને સિંચાઈ વિષયક માહિતી:

વિગત	માપ (હેક્ટર)
ગામનો કુલ વિસ્તાર	
ગામતળ	
કાયમી ગૌચર અને ચરણ	
કુલ ખેતી વિસ્તાર	
બિનસિંચિત ખેતી વિસ્તાર	
સિંચિત ખેતી વિસ્તાર	
પડતર અને ખરાબા	
જંગલ-જમીન વિસ્તાર	

2. પંચાયતે છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં કરેલ કામગીરીની વિગત

ક્રમ	સેક્ટર	છેલ્લાં પાંચ વર્ષોમાં પુરી થયેલ મુખ્ય કામગીરી	હાલમાં ચાલુ કામગીરી
1	સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય		
	સબ-સેન્ટર		
	પી.એચ.સી.		
	આંગણવાડી અને બાળ સંભાળ		
2	શિક્ષણ		
	શાળાના મકાન અને ભૌતિક કામગીરી		
	શિક્ષણની ગુણવત્તા		
3	માળખાકીય સુવિધાઓ અને સેવાઓ		
	પીવાનું પાણી		
	રસ્તા		
	વીજળી		
	અન્ય જાહેર બાંધકામ		
4	આવાસ		
	નવા મકાનો		
5	સામાજિક વિકાસના મુદ્દાઓ		

3. સમસ્યા વિશ્લેષણ અને ઉપાયો તારવવા: (પ્રક્રિયા)

સહભાગી અને સમાવેશી પ્રક્રિયા ગ્રામ વિકાસ આયોજન માટે અતિમહત્વની છે. સમસ્યાઓનાં વિશ્લેષણ અને જરૂરીયાત તેમજ ઉપાયો તારવવા માટે આવી પ્રક્રિયા સ્થાનિક સમુદાયને નિર્ણયમાં ભાગીદાર કરે છે અને સશક્ત કરે છે.

ગામમાં આર્થિક, સામાજિક અને માળખાગત પાસાંઓ, સાર્વજનિક જાહેર સેવાઓ વગેરેનું વિશ્લેષણ કરી તેના વિકાસ માટે વિવિધ વિકલ્પો તારવવા ખૂબ જરૂરી છે. આ પ્રક્રિયા માટે પી.આર.એ.ની વિવિધ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. સમસ્યાઓનું વિશ્લેષણ અને તેના ઉપાયો જે તે હિતધારકો

અને ઉપયોગ કર્તા દ્વારા જ થાય તે ખૂબ જરૂરી છે. દા.ત. દૈનિક મજૂરી અને રોજગાર અંગેનું વિશ્લેષણ અને ઉપયોગ ગામના મજૂરી પર નભનારા કુટુંબો સાથે મળીને જ કરવું જોઈએ, જે તે કારીગર સમૂહના વિકાસ અંગેનું આયોજન પણ જે તે કારીગર સમૂહ સાથે ફોકસ ગ્રૂપ ચર્ચા કરી તૈયાર કરવું. પી.આર.એ.ની વિવિધ પદ્ધતિઓ આ પ્રક્રિયા કરવામાં સહાયક થાય છે. આયોજન ફેસીલીટેશન જૂથ આવી પદ્ધતિઓથી વાકેફ ન હોય તો તેમને તાલીમ આપી તૈયાર કરી શકાય. પી.આર.એ.ની પદ્ધતિઓ સિવાય પણ ફેસીલીટેશન જૂથ સહભાગી અને સમાવેશી પ્રક્રિયા કરી શકે એવી કોઈ રીત હોય તો તેને પણ વિશ્લેષણ અને ઉપાયો તારવવામાં ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ.

3.1 માળખાગત સુવિધાઓ

આ સુવિધાઓ રોજીંદા ગ્રામીણ જીવનમાં સાનુકૂળતા કરવા માટે ખૂબ જરૂરી છે જેમાં જાહેર ભવન, રસ્તા અને અન્ય સુવિધાઓ સામેલ હોય છે. ગામની જાહેર માળખાગત સુવિધાઓમાં રસ્તાઓ, આંગણવાડી, પંચાયત, શાળા, દવાખાના, બેંક, ડેરી, સમુદાય ભવન વગેરે મકાનો બસ સ્ટેન્ડ, જાહેર શૌચાલયો, શેરી ફળિયાના આંતરિક રસ્તાઓ વગેરે હોય છે. દરેક માળખા/ભવનની હાલની સ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરવું, જેમાં કયા ઉદ્દેશ માટે આ માળખુ કે મકાન છે અને હાલની સ્થિતિ મુજબ આ માળખુ કે મકાન તે હેતુસર પૂર્ણ ઉપયોગમાં છે તે લોક સંવાદ દ્વારા આંકલિત કરવું ઉપરાંત તેને અસરકારક બનાવવા કે સુધારા માટેનાં નક્કર પગલા તારવવા. આ આંકલન માટે ગામનો નકશો અથવા સામજિક નકશાનો ઉપયોગ કરી જે તે ભવન અથવા માળખાનું સ્થાન, ગુણવત્તા અને ઉપયોગીતાની સ્થિતિ સમજી શકાય.

3.1.1 આંગણવાડી

આંગણવાડીનું નામ	કુલ નોંધાયેલા બાળકો	સરેરાશ નિયમિત બાળકો	ઉપલબ્ધ સ્ટાફ	આંગણવાડીના મકાનની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
આંગણવાડી-1					
આંગણવાડી-2					
આંગણવાડી-3					

આંગણવાડીની સેવાની ગુણવત્તા (નિયમિતતા, ખોરાક, કિશોરીઓ અને માતાઓની સેવાઓ)

આંગણવાડીની સુવિધાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
મકાન		
પીવાનું પાણી		
શૌચાલય		
રસોડું		
વીજળી		
ફાયર સેફ્ટી		
અન્ય સાધનો		
આંગણવાડીની ગુણવત્તા	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
નિયમિતતા (૩થી ૬ વર્ષ)		
રાંધેલો ખોરાક આપવા માટેની વ્યવસ્થા		
પ્રિ-સ્કૂલ તાલીમ		
કિશોરીઓ અને ધાત્રી માતાઓને પોષણ		

૩.૧.૨ નિશાળ

નિશાળનું નામ	કુલ નોંધાયેલા બાળકો	સરેરાશ નિયમિત બાળકો	ઉપલબ્ધ સ્ટાફ	નિશાળના મકાનની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
નિશાળ-૧					
નિશાળ-૨					
નિશાળ-૩					

નિશાળની સુવિધાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
શાળાનું મકાન અને રૂમ		
પીવાનું પાણી		
શૌચાલય (છોકરા-છોકરીઓ માટે અલગ)		
રસોડું		
વીજળી		
ફાયર સેફ્ટી		
અન્ય સાધનો		
નિશાળની ગુણવત્તા	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
વિદ્યાર્થીઓની હાજરી		
શિક્ષકોની હાજરી		
શિક્ષણની ગુણવત્તા		
મધ્યાહ્ન ભોજન		

3.1.3 સ્વાસ્થ્યની સેવા

ગામનું નામ	મુખ્ય બિમારીઓ	પ્રાથમિક સારવારનું સ્થળ	બાળકોનું રસીકરણ ટકાવારી	સંસ્થાગત પ્રસૂતિ ટકાવારી	આઈ.એમ.આર. અને એમ.એમ.આર.	આશાબેનનું નામ
ગામ-1						
ગામ-2						
ગામ-3						

સ્વાસ્થ્ય અંગેની સુવિધાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
પી.એચ. સી.		
સબ-સેન્ટર		

સબ-સેન્ટરમાં જરૂરી સાધનો અને દવાઓ		
ફાયર સેફ્ટી		
સ્વાસ્થ્ય સેવાઓની ગુણવત્તા	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
ડોક્ટર અને નર્સની ઉપલબ્ધતા		
નિયમિત ખુલે		
મમતા દિવસ ઉજવણી		
સેનેટરી નેપ્કીનની વહેંચણી		

3.1.4 પંચાયતની સેવાઓ

ગ્રામ પંચાયતના મકાન અને સેવાઓની ગુણવત્તા

ગ્રામ પંચાયતમાં સુવિધાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
મકાન		
પીવાનું પાણી		
શૌચાલય		
વીજળી		
ફાયર સેફ્ટી		
કોમ્પ્યુટર / ઈન્ટરનેટ		
અન્ય સાધનો		

પંચાયતની સેવાની ગુણવત્તા (નિયમિતતા અને ગુણવત્તા)

સેવાનો પ્રકાર	સેવાની હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
સેવા-1		
સેવા-2		
સેવા-3		

3.1.5 સસ્તા અનાજની દુકાન

સસ્તા અનાજની દુકાનનું નામ	સંચાલકનું નામ	ખોલવાનો સમય	મકાનની સ્થિતિ	મકાનની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાય

સસ્તા અનાજની દુકાન (નિયમિતતા અને ગુણવત્તા)

સસ્તા અનાજની દુકાનનું નામ	સેવાની હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય

3.1.6 આંતરીક રસ્તાઓ

રસ્તાના પ્રકાર	રસ્તાનું નામ	રસ્તાની ગુણવત્તા	સુધારા કે નવા બનાવવા અંગેની સ્થિતિ	સુધારાના ઉપાય
ફળીયા વચ્ચેના રસ્તા				
ડામર/સીસી/આરસીસી રસ્તા				
પુલ અને કલવટ				

3.1.7 પીવાનું પાણી

ગામનું નામ	પાઈપલાઈન અને નળ સાથે સંકળાયેલ પરિવારો	હેડ પંપની સંખ્યા	પીવાના પાણીના હયાત કુવા / બોર	અન્ય સ્ત્રોત	ભૌતિક વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો
ગામ-1					
ગામ-2					
ગામ-3					

પીવાનું પાણી (નિયમિતતા અને ગુણવત્તા)

ગામનું નામ	સેવાની હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
ગામ-1		
ગામ-2		
ગામ-3		

3.1.8 પશુઓ માટે પીવાનું પાણી

ગામનું નામ	પશુઓ માટે પીવાની વ્યવસ્થા	હવાડા	કૂવા	તળાવ	ભૌતિક વ્યવસ્થાના પ્રશ્નો
ગામ-1					
ગામ-2					
ગામ-3					

પશુઓ માટે પીવાનું પાણી (નિયમિતતા અને ગુણવત્તા)

ગામનું નામ	સેવાની હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
ગામ-1		
ગામ-2		
ગામ-3		

3.1.9 સામુદાયિક ભવન

સામુદાયિક ભવનનું નામ (ગામ વાર)	હાલની ભૌતિક સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
ભવન-1		
ભવન-2		
ભવન-3		

સામુદાયિક ભવનની સેવાઓની ગુણવત્તા

સામુદાયિક ભવનનું નામ (ગામ વાર)	નિયમિત સેવાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
ભવન-1			
ભવન-2			
ભવન-3			

3.1.10 શેરી વીજળી

ગામનું નામ	કયા ફળિયામાં નિયમિત શેરી વિજળી છે	કયા ફળિયામાં નિયમિત શેરી વિજળી નથી	સુધારાના ઉપાય
ગામ-1			
ગામ-2			
ગામ-3			

3.1.11 સામાજિક સુરક્ષાની યોજના (એન.એસ.એ.પી.)

યોજનાનું નામ	કુલ પાત્રતા ધરાવતા વ્યક્તિ-પરિવારો	કુલ નિયમિત મેળવનાર વ્યક્તિ-પરિવારો	બાકી રહેલ વ્યક્તિ-પરિવારો	જોડવા માટેના ઉપાય
વિધવા પેન્શન				
વૃદ્ધ પેન્શન				
વિકલાંગ પેન્શન				

નિરાધાર				
પાલક માતા-પિતા				
માં કાર્ડ				
આયુષ્માન ભારત કાર્ડ				
કિશાન નીધિ				
પી.એમ. આવાસ				

3.2 જીવન નિર્વાહ અને આર્થિક વિકાસના પાસાઓ

ગ્રામિણ અર્થતંત્ર મુખ્યત્વે ખેતી, પશુપાલન, મજૂરી અને સ્થાનિક ધંધા પર નિર્ભર છે. આ વિવિધ વિકલ્પોને વિશ્લેષણ કરવા અને જે તે વિકલ્પોની વિકાસની યોજનાનું મુખ્ય પાસુ છે.

3.2.1 ખેતી વિકાસ:

ખેતી વિકાસનો મુખ્ય આધાર જમીન, પાણી અને હવામાનની ગુણવત્તા, પાકની પસંદગી, ખેતી પદ્ધતિ, બજાર વ્યવસ્થા વગેરે પર નિર્ભર છે. ખેતી વિકાસને ઉત્પાદક વૃદ્ધી અને અથવા ખેતીનાં ખર્ચમાં ઘટાડો બંને દ્વારા આંકલીત હોવું જોઈએ.

ઉત્પાદકતા વૃદ્ધી માટે જળ, જમીન, ખેતી પદ્ધતિ, પાક પસંદગી, બજાર, સ્ટોરેજ વગેરે પાસાઓ પર ધ્યાન આપી શકાય. ખર્ચમાં ઘટાડા માટે બિયારણ, રાસાયીકખાતર, જંતુનાશક દવાઓ વગેરે ધ્વારા આંકલન કરી આયોજન કરી શકાય. ટકાઉ અથવા નિરંતર કૃષિ વ્યવસ્થા માટે સજીવ ખેતી, કુદરતી ખેતી, શૂન્ય બજેટની ખેતી વગેરે નવતર અભિગમો પ્રચલિત છે. જે તે ગામની ભૌગોલિક અને સામાજિક તાસીર મુજબ આવા વિકલ્પોને પણ આયોજનમાં લઈ શકાય.

ખેતી પ્રવૃત્તિ દ્વારા જીવન નિર્વાહ વૃદ્ધીમાં મુખ્ય બાબત ખેતીના ઈનપુટ (બિયારણ, ખાતર, દવા, મશીન ટેકોનોલોજી વગેરે), ઉપરાંત ઉત્પાદન થયેલ વસ્તુઓની વેચાણ વ્યવસ્થા અને સૌથી અગત્યનું પાસુ છે. ખેતી માટે ધિરાણની વ્યવસ્થાનું આંકલન કરી તે અંગે પણ કાર્ય યોજના વિચારવી જોઈએ. આ પ્રયાસોમાં સહકાર ધ્વારાકૃષિ અને તેને આનુસંગિક યોજનાઓ અને તે અંગેનો ખેડૂત સમૂહો કે મંડળોને પણ આયોજનમાં આવરી લેવાય.

ખેતી અંગેના વિમાઓ, ખેતીમાં નુકસાન સંભવિત બાબતો માટે સહકારના કે ખાનગી વિમાઓના આંકલન અને વિશ્લેષણોને ધ્યાને લઈ એક્શન પ્લાન વિચારવો.

આ કરવા માટે PRAની વિવિધ પધ્ધતિઓ નકશા, ટેબલ, સિઝનાલીટી, ખેતી વિકાસ અને બજારની સ્થિતિ વિવિધ આપત્તિ અને વિવિધ પ્રકારના ખેડૂત સમૂહ સાથે બેઠકો જેવી પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરી શકાય. માટે બેઠક મુખ્ય રીતે ઉપયોગ માટે લઈ શકાય.

ક્રમ	મુખ્ય સીઝન	અનાજ અને કઠોળ પાક	રોકડીયા પાક	ધાસચારો
1	ખરીફ (ચોમાસુ પાક)			
2	રવી (શિયાળુ પાક)			
3	ઉનાળું			

ક્રમ	મુદ્દાઓના પ્રકાર	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સંભવીત ઉકેલ
ક.	ઉત્પાદકતા અંગેના મુદ્દાઓ (કુદરતી સંસાધનો)		
1	જમીન / માટી		
2	પાણી / ભેજ		
3	વાનસ્પતિક આવરણ		
ખ.	ઉત્પાદકતા અંગેના મુદ્દાઓ (ખર્ચ)		
1	બીજ / બીયારણ		
2	દવા અને ખાતર		
3	યંત્રો		
4	સિંચાઈ		
5	મજૂરી		
6	કાપણી બાદના ખર્ચ (સ્ટોરેજ, વાહન ખર્ચ)		
ગ.	વિમા દ્વારા જોખમ હસ્તાંતરણ		
1	વીમા યોજનામાં નોંધણી		
2	વળતર મેળવવાની પ્રક્રિયા		
ધ.	બજાર વ્યવસ્થા		
1	ઉત્પાદિત માલ વેચવાનો નિર્ણય (કિંમત)		
2	ચૂકવણું		

3.2.2 પશુપાલન, ડેરી અને પોલ્ટ્રી વિકાસ:

પશુપાલન દુધ ઉત્પાદકતા અને ડેરી વિકાસ ખેતી ઉપરાંત પશુપાલન અને તે અંગેનો ડેરી વિકાસ, પોલ્ટ્રી વિકાસ વગેરે ગ્રામીણ જીવન નિર્વાહની અગત્યના વિકલ્પો છે. છેલ્લા દાયકાઓમાં દૂધ ઉત્પાદન અને ડેરી વિકાસ મુજબ પ્રચલિત વ્યવસ્થા રહી છે. આ પાસાઓમાં પશુ સ્વાસ્થ્ય, ધાસચારાની ઉપલબ્ધતા, સાર્વજનિક અને ગૌચર જમીનોનાં વિકાસ અને ડેરી પ્રબંધન મુખ્ય છે. ખૂબજ ઓછી અથવા ખેતી જમીન ન ધરાવતા કુટુંબો દરેક ગામોમાં અંદાજે 30 થી 35 જેટલા હોય છે. આવા પરિવારો મજૂરી પર નિર્ભર હોય છે. પશુપાલન અને ડેરી વિકાસ આવા પરિવારો માટે સારો વિકલ્પ બની શકે. પરંતુ આ માટે ગામની સાર્વજનિક અને સામૂહિક જમીનોની જાળવણી, વિકાસ અને નિયંત્રણ આવા પરિવારો પાસે હોવો જરૂરી છે. આ પાસાને પણ આયોજનમાં વિચારવું.

પશુ સ્વાસ્થ્ય અને સંવર્ધન પશુપાલનનું મુખ્ય પાસુ છે. દુધાળા અને બિનદુધાળા પશુઓમાં સ્વાસ્થ્ય અંગે સ્થાનિક પશુ સ્વાસ્થ્ય યોજનાઓ નો અનુસંધાને આયોજનના પગલા વિચારવા. ડેરી વિકાસ ઉપરાંત, માછલી પાલન, પોલ્ટ્રી અને બિન દુધાળા પશુઓના પાલન દ્વારા પણ વૈકલ્પિક રોજગાર વિચારી શકાય. ગામમાં ઘણાં પરિવારો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક બંધોનોને કારણે માછલી, માંસ, મરઘા વગેરે વ્યવસાયો પ્રત્યે આકર્ષતા નથી. આવા ગામોમાં આ પરિવારોમાં જીવન નિર્વાહ માટે પ્રોત્સાહક વાતાવરણ નિર્માણ અને તે અંગેની ઉત્પાદકતા અને બજાર વ્યવસ્થા પણ ગ્રામ વિકાસ આયોજનનો હિસ્સો બની શકે. પરંપરાગત વ્યવસાય ઉપરાંત નવત્તર પ્રયાસો માટે પણ ગ્રામ વિકાસમાં ધ્યાન આપી શકાય. આ પ્રયોગો માટે રાજ્યની સમજૂતી અને કેન્દ્ર સરકાર પુરસ્કૃત કાર્યકર્તાઓને ધ્યાનમાં લઈ શકાય.

ક્રમ	પશુઓનો પ્રકાર	સંખ્યા
1	ગાય	
2	બળદ	
3	ઘેટાં / બકરાં	
4	ઉંટ	
5	ઘોડા	
6	મરઘાં (ખડા અથવા ફાર્મ)	
7	અન્ય	

ક્રમ	મુદ્દાઓના પ્રકાર	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સંભવીત ઉકેલ
ક.	પશુપાલન અંગેના મુદ્દાઓ		
1	ઘાસચારો		
2	પશુ સારવાર સેવા		
ખ.	ડેરી વિકાસનાં મુદ્દાઓ		
1	કલેક્શન અને ચીલીંગ		
2	દૂધની ગુણવત્તા માપણી અને કિંમત		
ગ.	પોલ્ટ્રી અંગેના મુદ્દાઓ		
1	ઘરેલૂ ખડા અથવા પોલ્ટ્રી મેનેજમેન્ટ (જગ્યા, પાણી અને બીમારી વ્યવસ્થાપન)		
2	વેચાણ વ્યવસ્થા		

3.2.3 દૈનિક મજૂરી અને રોજગાર (બિનકુશળ મજૂરી):

ગ્રામિણ સમુદાયનો મોટો હિસ્સો ટૂંકી ખેતી પશુપાલન અથવા દૈનિક મજૂરી પર નિર્ભર છે. ખાસ કરીગીરી ન ધરાવતા વ્યક્તિઓ/પરિવારો ખેતી અને તેને આનુસંગિક મજૂરી ધ્વારા ગુજરાન ચલાવે છે. આવી મજૂરી જે-તે સિઝનનાં અમુક દિવસો ઉપલબ્ધ છે અને તે સિવાય રોજગારી અને તેના દર પણ સૌથી મોટી ચિંતાની બાબત છે. સિયિંત વિસ્તારોમાં આવી રોજગારી બે કે ત્રણ સિઝનમાંમળે પણ વર્ષા આધારિત ખેતી વિસ્તારોમાં આવા રોજગાર માંડ 1 સીઝન એટલે 1 થી દોઢ મહીનો મળે છે. બાકીના સમયમાં આવા પરિવારો ખુબ જ ઓછા મજૂરી ના દરો સાથે કામ કરવા મજબૂર બને છે.

ગામમાં આ સ્થિતિનું આંકલન કરી નિયમિત મળે તેવી બિનકુશળ મજૂરી માટે મનરેગા અથવા અન્ય યોજનાને આયોજનમાં લેવી. ઘણા ગામમાં વિકાસનું આયોજન આર્થિક-સામજિક અને રાજકીય રીતે આગળ પડતા આગેવાનો દ્વારા થાય છે. તેથી મજૂર પરિવારોની જરૂરિયાતો તેમની તફલીફોને આયોજનમાં પ્રાથમિકતા મળતી નથી. આયોજન પ્રક્રિયામાં વિવિધ હિતધારકો સહભાગી થાય તે અંગે વ્યવસ્થા અન વાતાવરણ નિર્માણ કરવું જોઈએ.

ગામનાં SECC ની માહિતીને આધારે વંચિત પરિવારોને તારવી શકાય. આવા દરેક પરિવારલક્ષી અથવા આવા પરિવારોના નાના નાના જૂથો બનાવી તેમના દ્વારા બિનકુશળ રોજગારી અને કૌશલ્યવર્ધનની તાલીમો બાદ કુશળ કારીગરીની રોજગારી અંગે આયોજન કરી શકાય.

ગ્રામિણ પરિવશેમાં સ્થાનિક રીતે રોજગાર મળે તે સૌથી જરૂરી છે. કૌશલ્ય વૃદ્ધી દ્વારા નજીકનાં નગરમાં કે શહેરમાં ઉદ્યોગોને લગતી રોજગારી, તેના ટુંકા પગારો અને સ્થાનાંતર કરવાથી થતાઆર્થિક બોજના કારણે પ્રચલિત નથી, તેથી પ્રથમ ગામની અંદર કે નજીકનાં વર્તુળોમાં આવા વિકલ્પો તપાસવા અને તેનાં માટે કામગીરી વિકસાવવી.

ગામનું નામ	બિનકુશળ મજૂરી કરતા પરિવારો	મજૂરી માટે સ્થળાંતર થયેલા પરિવારો	સ્થળાંતરનું સ્તર	મજૂરી માટે સીઝનલ સ્થળાંતર કરતા પરિવારો	સ્થળાંતરની સીઝન / સમય	સ્થળાંતરનું સ્થળ
ગામ-1						
ગામ-2						
ગામ-3						

ક્રમ	દૈનિક મજૂરીના મુદ્દાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સંભવિત ઉકેલ
1	દૈનિક મજૂરીની ઉપલબ્ધતા (કામનો પ્રકાર અને કામના દિવસો)		
2	મજૂરીના દર (લઘુત્તમ વેતન મુજબ)		
3	મજૂરીના શોષણના મુદ્દા (ઓછું વેતન (મોડું વેતન, વધારાના કામના કલાકો, જોખમી કામના સ્થળ)		
4	મજૂરીની સલામતી, વીમો અને કલ્યાણ		

3.2.4 કારીગરોને રોજગાર:

જે તે ગામમાં પરંપરાગત અને નવતર કૌશલ્ય ધરાવતા વિવિધ કારીગરો ઉપલબ્ધ હોય છે જેમાં વણાટ, લુહારી કામ, કડીયા કામ, કુંભાર, ચર્મ કારીગર, દરજી કામ, ભરતગૂંથણ વગેરે કારીગરી દ્વારા પોતાનો જીવન નિર્વાહ ચલાવે છે. આવા કારીગર જૂથોના ગામના આર્થિક વિકાસ અને જીવન નિર્વાહને ધ્યાનમાં લઈ તેમની કૌશલ્ય વૃદ્ધિ અને રોજગારની તકો વધે તે માટે આયોજન કરવું જરૂરી છે.

ગામનું નામ	કારીગરી અને કુલ પરિવારો	અંદાજે ગામમાં મળતા કામના દિવસો	સ્થળાંતર કરવા પડતા દિવસો	સ્થળાંતરની સીઝન / સમય	સ્થળાંતરનું સ્થળ
ગામ-1	કડીયા/ સુથાર/ લુહાર/ કુંભાર/ અન્ય				
ગામ-2					

ક્રમ	કારીગરોનાં મુદ્દાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સંભવીત ઉકેલ
1	કામની ઉપલબ્ધતા (દરેક પ્રકારની કારીગર જૂથ માટે)		
2	પોતાની કારીગરી વિકસાવવા માટેના વિકલ્પો (કૌશલ્ય વૃદ્ધિ)		
3	ઉત્પાદિત વસ્તુઓની વેચાણ વ્યવસ્થા		
4	સલામતી, વીમો અને કલ્યાણ		

3.2.5 બચત અને ધિરાણ:

સર્વગ્રામીણજનોને જનધન અને અન્ય બેંકીંગ સેવાઓ સાથે સાંકળવામાં પ્રયાસ થયાં છે. આ પ્રયાસને અસરકારક કરવા માટે ગ્રામીણજનોને ખાસ કરીને આર્થિક અને સામાજિક રીતે નબળાં કુટુંબો અને મહિલાઓને જરૂર પડે ન્યૂનતમ વ્યાજે નાના અને મધ્યમ રકમના ધિરાણ ઉપલબ્ધ થાય તે માટે સ્વઃસહાય જૂથો, માઈક્રો ફાઈનાન્સ (સૂક્ષ્મ ધિરાણ) વગેરે પ્રવૃત્તિઓ સરકારી અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા કરવામાં આવે છે. આવી પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ આર્થિક સ્વાવલંબન અને સશક્તિકરણનો છે. ગ્રામવિકાસ આયોજનમાં આ જરૂરીયાતને પણ વિશ્લેષિત કરી સમાવવી જોઈએ.

આર્થિક અને સંસાધનીય અસમાનતા વધતી અટકાવી સમતાપૂર્ણ સમાજ રચના એ પણ ગ્રામ વિકાસ આયોજનનું મુખ્ય પાસુ હોવું જોઈએ.

ક્રમ	બચત અને ધિરાણના મુદ્દાઓ	હાલની સ્થિતિ અને પ્રશ્નો	સંભવીત ઉકેલ
1	બેંકની સેવાઓની ઉપલબ્ધતા		
2	ધિરાણની જરૂરીયાત (કયા પ્રકારના કુટુંબોને ક્યારે અને કયા પ્રકારના ધિરાણની જરૂર છે)		
3	ધિરાણની ઉપલબ્ધતા (સિઝનવાર જરૂરીયાતની સામે ક્યાંથી ધિરાણ મળે છે)		
4	ધિરાણ સહકારી મંડળીઓને કાર્યરત કરવી		

3.3 આપત્તિ જોખમ ઘટાવ (ડી.આર.આર.)

જેતે ગામોમાં કુદરતી અને માનવસર્જીત આફતો નિરંતર વિકાસ પ્રક્રિયામાં સૌથી મોટા અવરોધ છે. ક્લાઈમેન્ટ ચેન્જ (જળવાયુ પરિવર્તન)નીઆડ અસરોને કારણે આવી આફતો વધારે ઝડપી અને તીવ્ર બને છે. અતિશય વરસાદથી પુર, નદીના પુર, દુષ્કાળ, ખારાશમાં વૃધ્ધી, ગરમીનો પ્રકોપ વગેરે હવામાન આધારિત સંકટો છે. જે માનવજીવન, પર્યાવરણ અ જીવનનિર્વાહ પર વિપરીત અસર અને ટુંકા સમયમાં ભારે નુકશાન કરે છે.

આ ઉપરાંત ભૂકંપ, વાવાઝોડું, વગેરે કુદરતી સંકટો આવે છે. જે પણ જાનહાની અને અન્ય નુકશાન કરે છે.

કોઈપણ ગામનાં વિકાસનાં આયોજનમાં આવા સંભવિત સંકટોની અસરોને દૂર કરવાના પાસાઓનું વિકાસ કાર્યો સાથે સંકલન કરવું જોઈએ. આવી આફતોને પહોંચી વળવા માટેનાં તાત્કાલીક પગલાં, લાંબાગાળે તેની અસરો દૂર કરવા માટેના કાર્યો અને આવા સંકટોની રોકથામ માટેના કાર્યો પણ આયોજનમાં વિચારી શકાય. ભારત સરકાર દ્વારા વર્ષ 2005માં આ અંગે આપત્તિ વ્યવસ્થાપન અધિનિયમ ઘડવામાં આવ્યો છે. ગુજરાત રાજ્યમાં વર્ષ 2001નાં ભૂકંપ બાદ દરેક પંચાયતોમાં આપત્તિ વ્યવસ્થાપનનાં આયોજન બનાવવાની જોગવાઈ છે. જે તે વધારે અસરકારક બનાવવા માટે વિવિધ સંકોટનું આંકલન, તેને ઉદભવાનાં પરિબળો, તાત્કાલીક રિસ્પોન્સ માટેની રણનીતી અને લાંબાગાળે આવી આપત્તિઓની અસરોને ઓછી કરવા માટેની કામગીરી નક્કી કરી શકાય.

સામાન્ય રીતે જાનહાની બચાવવા માટે બચાવ અને રાહતની કામગીરી માટે સ્થાનિક ટૂકડીઓની રચના અગત્યની છે. ઉપરાંત મકાનને નુકશાન અટકાવવા માટે જેતે સંકટોને પ્રતિરોધક મકાન કે ભવન નિર્માણ કરાવવું. પાણી ભરાતા, પૂર સર્જાતા ગામોમાં પૂરના પાણીનાં નિકાલ માટે જળ વ્યવસ્થાપન કરાવી શકાય. દુષ્કાળ અને ખારાશવૃદ્ધી જેવી ધીમી અસરનાં સંકટોને પહોંચી વળવા માટે કુદરતી સંસાધનોનો અસરકારક ઉપયોગ અને વ્યવસ્થાપન મુખ્ય છે.

ગ્રામ સ્તરની સાર્વજનિક સેવા જેવી કે શાળા, આંગણવાડી, પ્રાથમિક સારવાર, પીવાનું પાણી વગેરેમાં પણ કામગીરી કરી જાનહાની ની સાથે સાથે સેવાઓ આવિરત કરવા માટેનું આયોજન કરવું.

કુદરતી આપત્તિઓનો સામનો કરવાની વ્યવસ્થા:

બચાવ ટૂકડીઓનું નામ	સભ્યોની સંખ્યા	છેલ્લી આફતમાં કરેલ કામગીરી	નિયમિત સક્રિયતા માટેના ઉપાય (સાધન, તાલીમ વગેરે)
પૂર્વ ચેતવણી			
શોધ, બચાવ અને પ્રાથમિક સારવાર			
રાહત અને અન્ય કામગીરી			

14માં નાણાપંચ અને વિકાસની અન્ય યોજનાઓ દ્વારા આવા કાર્યોને યોજનામાં સાંકળી શકાય.

ક્રમ	સંકટ	સંભવિત જોખમની વિગતો	સ્થળ (કયાં)	જોખમના કારણો	સામનો કરવાની હાલની ક્ષમતા	જોખમ નિવારણનાં પગલાં	સ્રોત - યોજના
1	પુર						
2	વાવાઝોડુ						
3	ભૂકંપ						
4	દુષ્કાળ						
5	ઔદ્યોગીક અકસ્માત						
6	તીવ્ર ગરમી						
7	રોડ એક્સીડન્ટ						
8	આગ						
9	ભાગદોડ						
10	ખોરાક પાણીના કારણે પોઈઝનીંગ						

જલવાયુ પરિવર્તનની આડઅસરો અને લોકપ્રતિકારો:

વિશ્વભરમાં ચિંતા ઉપજાવતા ક્લાઈમેટ ચેન્જ (જલવાયુ પરિવર્તન) નાં પ્રકોપ અને આડ અસરોને ધ્યાને લેવી જરૂરી છે. ગામ પંચાયત સ્તરના આયોજનમાં પણ છેલ્લાં 20-30 વર્ષ દરમિયાનનાં વરસાદના આંકડા, ગરમીના આંકડા અને જમીન ઉપયોગનાં પરિવર્તનને ધ્યાને લઈ જલવાયુ પરિવર્તનની ભવિષ્યની આડઅસરોનું આંકલન કરવું. જેના આધારે આ આડઅસરો સામે ટકી રહેવાની સમુદાયની ક્ષમતા વધારી શકાય. આવા બદલાવનું આકલન કરવા માટે નીચે મુજબ ઋતુવાર કેલેન્ડર બનાવી શકાય.

જોખમ		જુન	જુલાઈ	ઓગસ્ટ	સપ્ટેમ્બર	ઓક્ટોબર	નવેમ્બર	ડીસેમ્બર	જાન્યુઆરી	ફેબ્રુઆરી	માર્ચ	એપ્રિલ	મે
પુર-પાણી ભરાવો	ભૂતકાળ												
	વર્તમાનકાળ												
વાવાઝોડુ	ભૂતકાળ												
	વર્તમાનકાળ												
દુષ્કાળ	ભૂતકાળ												
	વર્તમાનકાળ												
બિમારી	ભૂતકાળ												
	વર્તમાનકાળ												
તીવ્ર ગરમી	ભૂતકાળ												
	વર્તમાનકાળ												
આગના બનાવો	ભૂતકાળ												
	વર્તમાનકાળ												

ઉપરોક્ત વિગતોનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ, જલવાયુ પરિવર્તનના કારણે કયા પ્રકારના જોખમો કઈ સીઝનમાં આવ્યાં છે અને એક જોખમ સાથે બીજું કયું જોખમ સંકળાયેલું છે તે સમજવું. દા.ત., વધુ વરસાદને કારણે પૂરની સ્થિતિ અને બિમારી પરસ્પર સંકળાયેલા છે. આવાં વિશ્લેષણને આધારે નીચે મુજબ એક્શન પોઈન્ટ વિચારવા.

જલવાયુ પરીવર્તન (ક્લાઈમેટ ચેન્જ)ની આડઅસરો સામે ટકી રહેવાની વ્યવસ્થા

ક્રમ	પરીબળો (20 થી 30 વર્ષના સંદર્ભમાં)	હાલની સ્થિતિ	જલવાયુ પરીવર્તન (ક્લાઈમેટ ચેન્જ) પ્રતિકારના એક્શન પોઈન્ટ
1	જમીનનો ઉપયોગ અને પાકની ફેરબદલી		
2	આપત્તિ વ્યવસ્થાપન (જોખમના પ્રકાર અને ઉપાય)		
3	સ્વાસ્થ્ય જોખમોને પહોંચી વળવા તૈયારીઓ		

4	પાણી અને ઘાસચારાના અછતની વ્યવસ્થા		
5	વૈકલ્પિક રોજગારની વ્યવસ્થા		

3.4 સામાજિક વિકાસ:

ગ્રામ પંચાયત સ્તરનાં વિકાસ આયોજનમાં સામાજિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય એ સૌથી ઓછું ધ્યાન અથવા નહીંવત ધ્યાન અપાતો વિષય રહ્યો છે. સામાજિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય એ આર્થિક વિકાસ જેટલું જ અગત્યનું પાસું છે. કોઈપણ ગામ અથવા સમુદાયના વિકાસમાં જાતિ/ધર્મ/લીંગ વચ્ચે સમતાપૂર્ણ સમાજ રચના એ અગત્યનું પાસું છે.

ગ્રામ પંચાયત સ્તરે સામાજિક ન્યાય સમિતિની રચના કરવામાં આવે છે, પરંતુ આ સમિતિ પોતાની કાર્યયોજના ઘડવામાં બીન અસરકારક રહે છે, તેનું મુળ કારણ સામાજિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયનાં પાસાઓનું યોગ્ય આંકલન અને વિશ્લેષણ ન થવું અને તે માટેના નક્કર પગલા ન વિચારવા તે છે. આમ માટે નીચે મુજબની કામગીરી વિચારી શકાય.

1. વિભિન્ન જ્ઞાતિઓ વચ્ચેનાં આંતરિક સંબંધો અને ભેદભાવના પરિબળો ખાસ કરીને અશ્વૃણ્યતા અને જાતિગત ભેદભાવ અને સદીઓ જુની રસમો અને રીતો છે. તે આજે જે તે ગામમાં પ્રચલિત છે? કે નહીં અથવા અને દૂર કરવા માટે કયા પગલા લેવા જોઈએ તે અંગે સમુદાયોમાં ચર્ચા થવી જોઈએ.
2. લીંગભેદ એ પણ પ્રવર્તમાન વિષય છે. મહિલા પુરુષ વચ્ચે સત્તા, સંસાધન અને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભેદભાવ પિતૃસત્તાક સમાજની વ્યવસ્થાનો ભાગ છે. આ બાબતો વીશે પણ ગ્રામ પંચાયત સ્તરે ચર્ચા કરી તેને સુધારવાનાં પગલા વીચારવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત જૂની અંધશ્રદ્ધાઓ અને કુરિવાજો જેને સમાજને રૂઢીવાદી વિચારસરણીમાં રાખેલ છે. જેના કારણે આર્થિક-સામાજિક વિકાસ અવરોધાય છે. ઘણા ગામમાં સામાજિક રિવાજો અને કુરીતીઓ નાં કારણે ઘણાં પરિવારોને લગ્ન, મરણ અને અન્ય ધાર્મિક વિધિઓમાં અપાર ખર્ચ ભોગવવો પડે છે. આવા ઘણાં રિવાજો જાતિભેદ લીંગભેદને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે. પંચાયત સ્તરે આવા મુદ્દાઓમાં પણ ખુલ્લી ચર્ચા કરી સામાજિક ઢાંચામાં નવત્તર પ્રયોગો અંગે વિચારવું જોઈએ. સામાજિક

રિવાજો/અંધશ્રદ્ધાઓને કારણે સામાજિક ખર્ચ અને સામાજિક વિષમતાને આંકલીત કરી તે અંગેના પગલા વિચારી શકાય.

ક્રમ	પાસાંઓ	સ્થિતિનું વિવરણ	સુધારાના ઉપાયો
1	વિભિન્ન સમુદાયો વચ્ચે જ્ઞાતિ ભેદ		
2	મહિલા પુરુષ અસમાનતા		
3	ધાર્મિક સમુદાયો વચ્ચે ધર્ષણ અને ભેદભાવ		
4	અંધશ્રદ્ધા અને કુરીવાજોને કારણે સામાજિક વિસમતા		
5	અન્ય		

વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય માનવસમૂહ:

કોઈપણ ગામમાં વૃદ્ધ, વિકલાંગ બાળકો એકલવાથી વિધવા, મહિલા આધારિત પરિવારો, દલિતો, આદિવાસી પરિવારો અન્ય ગ્રામજનની સરખામણીએ વિશેષ ધ્યાન આપવા પાત્ર જનસમૂહ છે. દરેક ગામની સ્થિતિ આ અંગે વિભિન્ન હોઈ શકે. પરંતુ સામાન્ય રીતે આ માનવજૂથો અન્ય પરિવારોની સરખામણીએ વધારે નિઃસહાય અને વિંચત હોય છે.

ગ્રામ પંચાયત ઉપરાંત સરકારનાં વિવિધ વિભાગો પણ આવા પરિવારો માટેની સુરક્ષા અને વિકાસ માટે વિવિધ યોજનાઓ ચલાવે છે. આ યોજનાનો લાભ પરિવારોને મળે તે અંગેના પ્રયાસો પંચાયતના પ્લાનમાં હોવા જોઈએ.

દા.ત. ગામના વૃદ્ધો માટે સામાજિક સુરક્ષાની યોજના ઉપરાંત તેમાં સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી માટે એક્શન પોઈન્ટ વિચારી શકાય, ગામમાં એકલનારી વિધવા અથવા મહિલા આધારિત પરિવારોને દરેકને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે જેથી પુરુષ આગેવાનોની સરખામણીએ તેમને વિકાસ પ્રક્રિયામાં તક સાંપડે. વિકલાંગો એ ગામમાં તરછોડાયેલ હોય છે, તેમની સુરક્ષા અને સુખાકારી ઉપરાંત તેમને અનુકૂળ સુવિધાઓ ઊભી કરવી એ પણ જરૂરી છે. બાળકો અને બાળકીઓ માટે રમવા, ભણવા, શીખવાના સ્થળોનો સુરક્ષા સહિત વિકાસ કરવો એ પણ જરૂરી છે.

આ માટે દરેક આવા જૂથ સાથે મળી તેમને અનુરૂપ વિકાસ યોજના વિચારી ગ્રામ પંચાયતનાં આયોજનમાં વિચારી શકાય.

ક્રમ	માનવ સમૂહ	વ્યક્તિ-પરિવારોની સંખ્યા	જરૂરીયાતોનું વિવરણ	જરૂરી પગલાં
1	વૃદ્ધો			
2	વિકલાંગ			
3	બાળકો			
4	એકલનારી, વિધવા અને મહિલા આધારીત પરિવારો			
5	અનુસૂચિત જાતિ/જનજાતિ			
6	નિરાધાર બાળકો અને વ્યક્તિઓ			
7	લાંબી અને અસાધ્ય બિમારીથી ગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ			
8	અન્ય			

3.5 ગ્રામ સ્તરની સમિતિઓનું કાર્યદક્ષતા:

છેલ્લા દાયકાઓમાં વિવિધ વિભાગો અને તેની યોજનાઓ અંતર્ગત સ્થાનિક સમુદાય અને પંચાયતોની વિકાસ પ્રક્રિયામાં નેતાગીરી અને ભાગીદારી વધે તે હેતુસર વિવિધ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે.

ગામમાં વિવિધ સેવા અને યોજનાઓ માટે અલગ અલગ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે. સામાન્ય અનુભવ મુજબ આવી સમિતિઓ હજી અસરકારક થતી નથી. ઘણી સમિતિઓ રચાઈ છે. તેમની બેઠકો પણ થાય છે પણ કાર્યદક્ષતા વધી નથી. ગ્રામ પંચાયતને સ્થાનિક શાસનના એકમ તરીકે વિકસીત થાય માટે આવી સમિતિઓનું સક્રિય થવું અનિવાર્ય છે. પાણીસમિતિ, શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ, સસ્તા અનાજની દુકાનની તકેદારી સમિતિ, સ્વાસ્થ્ય સમિતિ, આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સમિતિ વગેરે ગામમાં સાર્વજનિક સેવાઓના અસરકારક અમલ અને શાસન માટે ખૂબ જ અગત્યની છે. જે તે વિભાગ આ સમિતિઓનું સીધું સંચાલન કરતા હોય છે. દા.ત. શાળાએ SMC ની દરકાર ન કરે, ANM સ્વાસ્થ્ય સમિતિની અને મામલતદાર કચેરી વિતરણ સમિતિ પરંતુ ગામનાં

સ્તરે આ સમિતિઓની ભૂમિકા/જવાબદારી અને અસરકારકતા અંગે ચર્ચા અને આયોજન વિચારતા નથી.

ગ્રામ વિકાસ આયોજન હેઠળ આ સમિતિઓને પણ અસરકારક બનાવવા માટે તેમની હાલની સ્થિતિનું આંકલન, તેમની નિયમીત કામગીરીની દેખરેખ અસરકારક બનાવવા માટેનાં પગલાં વિચારવા જોઈએ.

આયોજનમાં આવી સમિતિઓમાં સભ્યોની સંખ્યા ઓળખ કરી તેમની સાથે બેઠક કરી તેમની અસરકારકતાની હાલની સ્થિતિ ની ચકાસણી દા.ત. રચનાની ગુણવત્તા, બેઠકની નિયમિતતા, બેઠકોની નોંધ, ભૂમિકા જવાબદારી અને સત્તાવીરોની જાણકારી વગેરે અંગે આંકલન કરી તેને અસરકારક બનાવના પગલા વિચારવા જોઈએ. આવી સમિતિઓની ઓળખ અને તેમની યાદી જે તે યોજનાના ભવન પર પ્રદર્શિત થાય તે પહેલું પગલું ગણી શકાય.

ક્રમ	સમિતિઓ	રચના થયેલ છે હા / ના	કુલ સભ્યો મહિલા અને પુરુષો	છેલ્લાં નાણાંકીય વર્ષમાં થયેલ મિટિંગો	સક્રિયતા અંગેના મુદ્દા અને પ્રશ્નો	સુધારાના ઉપાય
અ.	પંચાયતી રાજ અધિનિયમ હેઠળની સમિતિઓ					
1	તકેદારી સમિતિ					
2	“પેસા” (PESA) હેઠળની સમિતિઓ					
ક.	શાંતિ સમિતિ					
ખ.	કુદરતી સંસાધન આયોજન અને વ્યવસ્થાપન સમિતિ					
ગ.	તકેદારી અને નિગરાની સમિતિ					
3	સામાજિક ન્યાય સમિતિ					
બ.	વિવિધ સરકારી વિભાગો, યોજના અને કાર્યક્રમ અન્વયે સમિતિઓ					
1	શાળા વ્યવસ્થાપન સમિતિ (SMC)					
2	સ્વાસ્થ્ય (સંજીવની સમિતિ)					

3	આંગણવાડી સમિતિ (માતૃમંડળ)					
4	જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા સમિતિ (PDS)					
5	મનરેગા તકેદારી સમિતિ					
6	પાણી સમિતિ					
7	આપત્તિ વ્યવસ્થાપન સમિતિ					
8	બાયો ડાયવર્સિટી સમિતિ (જૈવિક વિવિધતા)					
9	અન્ય					

3.5.1 ગામના સ્થાનિક સંગઠનોનું આંકલન: (પંચાયતમાં ગામવાર તૈયાર કરવું)

પંચાયતમાં વિવિધ હેતુસર રચાયેલ અને કાર્યરત સંગઠન, મંડળ, સંસ્થાઓ જેને ગામના વિકાસ આયોજન માટે ખૂબજ મહત્વના છે. આવા એકમોને તારવી તેમની કામગીરી અને ખૂબીઓને આંકલિત કરી ગ્રામ વિકાસના આયોજનમાં તેમને સામેલ કરવા જરૂરી છે. ગામના કયા પ્રકારની કામગીરીમાં કયું સંગઠન કે મંડળ સહયોગી થઈ શકે તે તેમની સાથે સંવાદ કરી નક્કી કરવું. સામાન્ય રીતે લોકતાંત્રિક વહિવટી પ્રક્રિયામાં વિશ્વાસ ધરાવતા સંગઠનોને સામેલ કરવા.

ક્રમ	સંગઠન / મંડળ	મંડળ અને સભ્યોની સંખ્યા	છેલ્લાં વર્ષમાં મિટિંગો	મુખ્ય કામગીરી	અસરકારક બનાવવાના ઉપાયો	ગ્રામવિકાસમાં સંબંધિત સહયોગી
1	બચત મંડળ					
2	મહિલા મંડળ					
3	યુવક મંડળ					
4	દૂધ સહકારી મંડળી					
5	ખેડૂત સહકારી મંડળી					
6	અન્ય					

3.6 ખર્ચ સિવાયની વિકાસ કાર્યોની તારવણી:

સરકારના વિવિધ વિભાગો દ્વારા ગામના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસની વિવિધ કામગીરી થતી હોય છે. ઉપરાંત સાર્વજનિક અને જાહેર સેવાઓ પણ અમલી હોય છે. આવી પ્રવૃત્તિઓ માટે ગ્રામ પંચાયત દ્વારા કોઈ સીધો ખર્ચ કરવાનો હોતો નથી. દા:ત તરીકે આંગણવાડી, સસ્તા અનાજની વિતરણ વ્યવસ્થા, મધ્યાન ભોજન, કસ્તુરબા પોષણ સહાય વગેરે સેવાઓનો અસરકારક અમલ અને સંચાલન માત્ર થી અન્નસુરક્ષાની કામગીરી અસરકારક થઈ શકે, અને કુપોષણની સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શકે. માતૃ અને બાળ સ્વાસ્થ્યની વિવિધ સેવાઓ ઉપરાંત પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રની સેવાઓને અસરકારક બનાવવાથી લોક સ્વાસ્થ્યમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થઈ શકે, સ્વચ્છતા, ગંદા પાણીનો યોગ્ય નિકાલ, કચરા વ્યવસ્થાપન, ખુલ્લામાં શૌચાલયથી મુક્તિ વગેરે કામગીરીને અસરકારક અમલ અને લોકજાગૃત્તિ દ્વારા નાગરિકોના સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી પર હકારાત્મક પ્રભાવ થઈ શકે.

પંચાયત સ્તરે આયોજનમાં આવા વિવિધ પાસાંઓને તારવી સામાજિક અને આર્થિક વિકાસલક્ષી લંક્ષાકો નક્કી કરી તે અંગેની પુરક કામગીરી આયોજનમાં સમાવવી.

ક્રમ	સેક્ટર / પાસાંઓ	હાલની સ્થિતિ (ટકાવારી)	લક્ષ્યાંક (ટકાવારી આવનાર વર્ષ/ગાળા માટે)	લક્ષ્યાંક પ્રાપ્તિ માટેના કાર્યો	સંબંધિત વ્યક્તિ અથવા સમિતિ	સંબંધિત વિભાગ અને યોજના
1	ઓ.ડી.એફ. (ખુલ્લામાં શૌચાલય નહીં)					
2	100 ટકા રસીકરણ માતા-બાળકો					
3	100 ટકા આંગણવાડી પ્રવેશ					
4	100 ટકા શાળા પ્રવેશ					

5	કુપોષણ મુક્ત					
6	બાળમરણ મુક્ત					
7	માતૃમરણ મુક્ત					
8	સામાજિક સુરક્ષા 100 ટકા કવરેજ					
9.	100 ટકા આવાસ					
10	ભેદભાવમુક્ત ગામ (જાતિગત)					
11	બાળમજૂરી મુક્ત					
12	મજબૂરીમાં ગામ છોડવું ન પડે					
13	ધરેલું હિંસામુક્ત					
14	ડિઝાસ્ટર જોખમ સામે તૈયારી					
15	100 ટકા કરવેરા					
16	ધન કચરો નિકાલ					

4. બજેટ અને આયોજન

4.1 ગ્રામ પંચાયત વિકાસનું વિઝન

(આમાં ગ્રામ પંચાયત પોતાના કાર્યક્ષેત્રની જરૂરીયાત અનુસાર 5 થી 7 વર્ષમાં વિકાસના વિઝન અને લક્ષ્યાંકો નક્કી કરી શકે.)

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____

4.2 વિકાસના વિવિધ કાર્યોનું સંકલિત આયોજન પત્રક:

આગળ જોયુ તેમ વિવિધ પ્રકારના હિતધારકો, લક્ષિત જૂથો સાથે વિવિધ સેક્ટર અન્વયે આંકલિત થયેલ જરૂરિયાતો અને કાર્યોને અહીં એક પત્રક તરીકે તૈયાર કરવું. જેમાં વિવિધ સેક્ટર અનુસાર કરવાની પ્રવૃત્તિઓ, સંબંધિત યોજનાઓ, અંદાજિત ભંડોળ, સમયસીમા, સંબંધિત વિભાગ અને તેના અમલ માટે ગ્રામ સ્તરે નિયત સમિતિ કે સંગઠન નક્કી કરવા. આ પત્રક કોઈપણ પંચાયતના વિકાસ આયોજનને સંકલિત સ્વરૂપ તરીકે સમજવા માટે ઉપયોગી રહેશે.

ક્રમ	સેક્ટર / પાસાંઓ	કાર્યો	અંદાજિત ખર્ચ	સમય સીમા	કઈ યોજનામાં થઈ શકે	જવાબદાર વિભાગ	ગ્રામ સ્તરે સંબંધિત સમિતિ
1	માળખાગત સુવિધાઓ	1. 2. 3. 4.					
2	આર્થિક વિકાસ						
3	કુદરતી સંસાધન વિકાસ						
4	સામાજિક વિકાસ						
5	આપત્તિ નિવારણ						
6	વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય માનવ સમૂહ						
7	અન્ય						

4.3 પંચાયતમાં ઉપલબ્ધ નાણાંકીય સંસાધનોનું આંકલન:

કોઈપણ પંચાયતમાં બે પ્રકારે નાણાંકીય સંસાધનોની ઉપલબ્ધિ હોય છે. 1. ગ્રામ પંચાયતને ઉપલબ્ધ સીધા નાંણા અને 2. વિવિધ વિભાગીય યોજના દ્વારા અમલી કામગીરીની નાંણાકીય જોગવાઈ. ગ્રામ પંચાયતમાં સીધેસીધા મળનાર ભંડોળમાં 14માં નાંણાપંચનું ભંડોળ, આયોજન મંડળની ગ્રાન્ટ, પંચાયતની વેરા વસૂલાત અને સીધી આવકો સામેલ છે. આ ઉપરાંત વિવિધ વિભાગીય યોજનાઓ

જેવીકે, શાળા અને શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સ્વાસ્થ્ય, આવાસ નિર્માણ, પશુપાલન વિકાસ, વનીકરણ, જળ સંસાધન વિકાસ, જંગલ વિકાસ, ગ્રામ વિકાસ વગેરે કામગીરી અન્વયે પણ નાંણાકીય જોગવાઈ જે તે પંચાયતો માટે કરવામાં આવે છે અને તે મુજબ જે તે ગામોમાં તેનો ખર્ચ થાય છે. આ વિભાગીય યોજનાઓનું કાર્ય આયોજન પણ સહભાગી આયોજન પ્રક્રિયા દ્વારા કરવામાં આવે છે, અને તેના અમલ અને દેખરેખ માટે ગ્રામ સ્તરે વિવિધ સમિતિઓની રચના કરવામાં આવે છે.

ગ્રામ પંચાયતના વિકાસ આયોજનમાં કરવાના કાર્યો સામે જરૂરી નાંણાકીય ભંડોળ અને સ્રોતના આંકલનમાં પંચાયતને મળતા સીધા નાંણા ઉપરાંત વિભાગીય યોજનાઓના ઉપલબ્ધ ભંડોળને પણ સામેલ કરવું જોઈએ. ઘણી વિભાગીય યોજનાઓનો અમલ ગ્રામ પંચાયતની મંજૂરી અને માર્ગદર્શનથી કરવામાં આવે છે, તેથી પંચાયત સ્તરના આયોજનમાં આ વિવિધ ભંડોળને પણ આવરી લેવું જોઈએ. જેથી કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ પંચાયત સ્તરે જાણમાં રહે અને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓને પરસ્પર સંકલિત કરી અમલી કરી શકાય. આ ઉપરાંત ગામમાં ડુપ્લીકેશન કે વિરોધાભાસી વિકાસ કામગીરીને પણ આયોજન સ્તરે જ નિવારી શકાય.

ક્રમ	નાણાંનો સ્રોત	છેલ્લાં વર્ષે આવેલ નાણાં	આગામી વર્ષનું બજેટ
અ.	નક્કી હેતુસરની યોજનાઓ		
1	સ્વચ્છતા મિશન		
2	વિભાગીય યોજનાઓ		
બ.	વિવિધ કાર્યો માટે ખર્ચ કરવા યોગ્ય બજેટ		
1	14મું નાણાં પંચ		
2	રાજ્ય નાણાં પંચ		
3	જીલ્લા આયોજન મંડળ		
4	મનરેગા		
5	વેરા		
6	સમુદાયનું યોગદાન		
7	અન્ય		
ક.	વિભાગીય કાર્યક્રમો અને યોજનાઓ (જે તે વિભાગ દ્વારા સીધો અમલ)		
1	શિક્ષણ વિભાગ		
2	જંગલ વિકાસ વિભાગ		
3	ગ્રામ વિકાસ		
4	ગ્રામ સડક યોજના		

5	જળ સંસાધન વિકાસ		
6	કૃષિ વિકાસ		
7	મહિલા અને બાળ કલ્યાણ વિભાગ		
8	સમાજ કલ્યાણ અને ન્યાય વિભાગ		
9	આદિવાસી વિસ્તાર વિકાસ વિભાગ		
10	મત્સ્ય પાલન વિકાસ		
11	પશુપાલન વિભાગ		
12	અન્ય		

4.4 વાર્ષિક કાર્ય યોજના

ક્રમ	સેક્ટર / પાસાંઓ	કાર્યો	અંદાજીત ખર્ચ	સમય સીમા	કઈ યોજનામાં થઈ શકે	જવાબદાર વિભાગ	ગ્રામ સ્તરે સંબંધિત સમિતિ
1	માળખાગત સુવિધાઓ	1. 2. 3. 4.					
2	આર્થિક વિકાસ						
3	કુદરતી સંસાધન વિકાસ						
4	સામાજિક વિકાસ						
5	આપત્તિ નિવારણ						
6	વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય માનવ સમૂહ						
7	અન્ય						

5. વાર્ષિક આયોજન, અમલીકરણની રણનીતિ અને દેખરેખ

5.1 અમલીકરણની રણનીતિ

સેક્ટર	અમલીકરણની રણનીતિ	સમય મર્યાદા
ગામની માળખાગત સુવિધાઓ અને સેવાઓની ગુણવત્તા		
આવાસ		
પીવાનું પાણી		
સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય		
ખેતી વિકાસ		
પશુપાલન, ડેરી, પોલ્ટ્રી		
દૈનિક મજૂરી અને રોજગાર		
બચત અને ધિરાણ		
સામાજિક વિકાસ		
આપત્તિ જોખમ નિવારણ		

5.2 અમલીકરણની દેખરેખ (મોનીટરીંગ)

સેક્ટર	થયેલી પ્રવૃત્તિ	બાકી પ્રવૃત્તિ	રીમાર્ક્સ / નોંધ
ગામની માળખાગત સુવિધાઓ અને સેવાઓની ગુણવત્તા			
આવાસ			
પીવાનું પાણી			
સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય			
ખેતી વિકાસ			
પશુપાલન, ડેરી, પોલ્ટ્રી			
દૈનિક મજૂરી અને રોજગાર			
બચત અને ધિરાણ			
સામાજિક વિકાસ			
આપત્તિ જોખમ નિવારણ			